

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: "Für die Jugend nicht geeignete - dla młodzieży niewłaściwe..." : o cenzurowaniu książek szkolnych w drugiej połowie XIX wieku na Śląsku austriackim

Author: Irena Socha

Citation style: Socha Irena. (2004). "Für die Jugend nicht geeignete - dla młodzieży niewłaściwe..." : o cenzurowaniu książek szkolnych w drugiej połowie XIX wieku na Śląsku austriackim. W: K. Heska-Kwaśniewicz, Pietruch-Reizes (red.), "W kręgu książki, biblioteki i informacji naukowej" (S. 250-261). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

„Für die Jugend nicht geeignet –
dla młodzieży niewłaściwe...”
O cenzurowaniu książek szkolnych
w drugiej połowie XIX wieku
na Śląsku austriackim

IRENA SOCHA
UNIwersytet Śląski

Kwestia lektury i czytelnictwa młodzieży szkolnej była jednym z żywo dyskutowanych problemów wychowawczych w nurcie prądów pedagogicznych końca XIX wieku, stopniowo torującym drogę ideom „nowego wychowania”, w tym także wychowania estetycznego. W prasie pedagogicznej drukowano liczne artykuły, którym towarzyszyły wykazy lektur zalecanych bądź ganionych. W zaborze austriackim temat ten podejmowany był i w odniesieniu do szkolnictwa nadzorowanego przez państwo, i w środowiskach odpowiedzialnych za organizację autonomicznych szkół polskich, czeskich czy ukraińskich. Stwarza to okazję do porównań i refleksji nad kryteriami doboru i wartościowania lektury, a także nad funkcjami jej przypisywanymi.

W okresie autonomii galicyjskiej środowiska nauczycieli, zwłaszcza gimnazjalnych, podejmowały wspólne działania mające na celu właściwy dobór lektur i przygotowanie krytycznego wykazu dzieł odpowiadających przyjętym kryteriom. Inspiracją do tych prac były na ogół rozporządzenia władz szkolnych, zarówno austriackiego Ministerstwa Wyznań i Oświaty, jak i autonomicznej galicyjskiej Rady Szkolnej Krajowej¹. Po ogłoszeniu rozporządzenia c.k. Ministerstwa w sprawie prze-

¹ Rada Szkolna Krajowa wydała kilka okólników poświęconych tej sprawie, m.in. 15 czerwca 1880, 13 października 1881 i 24 października tegoż roku, a wcześniej instruk-

prowadzenia rewizji bibliotek szkolnych w celu wyłonienia i usunięcia dzieł nieodpowiednich przy Radzie Szkolnej Krajowej powołano Komisję Naukową, która oceniać miała nie tylko książki przeznaczone dla bibliotek w szkołach wszystkich stopni, ale i pomoce naukowe². Początkowo Komisja działała niesystematycznie; gdy została wznowiona w roku 1897, na stanowisko jej przewodniczącego powołano hr. Stanisława Tarnowskiego – miało to podkreślać rangę tych działań³. Ponadto powoływano okręgowe Komisje doboru książek, działające pod kierunkiem szkolnych inspektorów, skupiające wybitnych uczonych akademickich i profesorów gimnazjalnych. Zakładały one szeroki udział i współpracę rzesz nauczycieli w opracowaniu katalogu dzieł zalecanych w szkołach galicyjskich, zarówno polskich, jak i ukraińskich oraz niemieckich. Zalecenia Komisji traktowano jako pomoc dydaktyczną, a nie nakaz, pozostawiając nauczycielom prawo do ostatecznej decyzji⁴. Wykazy książek, które uzyskały pozytywną ocenę, zamieszczano na łamach czasopism pedagogicznych, zwłaszcza „Przewodnika Oświatowego” oraz „Muzeum” – dla szkół średnich⁵. Komisje nie działały jednak systematycznie. W latach 1912–1913 ponownie podjęto działania organizujące pracę komisji ocen książek dla młodzieży, o czym donosiła redakcja „Muzeum”, gdyż poprzednie spisy nie były w pełni aktualne⁶. Podobne katalogi opracowywały również inne instytucje, które stawiały sobie cele wychowawcze⁷.

Na Śląsku Cieszyńskim szkolnictwo polskie było dobrze ukształtowane zarówno pod względem organizacyjnym, jak i, a może przede wszystkim, pod względem obecności narodowych wartości w progra-

cję ogłoszoną reskryptem z 24 lutego 1874 roku. Wskazówki odnośnie do kryteriów doboru książek znajdują się również w innych okólnikach Rady poświęconych organizacji bibliotek szkolnych.

² Dziennik Rozporządzeń Ministerstwa Nr 4, 1885. Zob. *Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w latach szkolnych 1884–1888*. Lwów 1889, s. 207–208.

³ *Wznowienie działalności Komisji Naukowej w c.k. RSK*, „Muzeum” 1887, z. 2, s. 59–60.

⁴ *Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w latach szkolnych 1888–1890*. Lwów 1890, s. 34–35.

⁵ Zob. np. *Książki do biblioteki uczniów*, „Muzeum” 1892, s. 427–434; *Spis książek i podręczników poleconych przez władze szkolne*. W: M. Frąckiewicz: *Spis przedmiotów zawartych w XXV rocznikach „Szkoty”*. Lwów 1894, s. 269 i nast. Problematykę tę podejmuje Bożena Wałek w przygotowywanej pod moim kierunkiem pracy doktorskiej poświęconej bibliotekom szkolnym gimnazjów galicyjskich w dobie autonomii.

⁶ *Książki dla młodzieży*, „Muzeum” 1913, T. 2, s. 97–99.

⁷ Np. *Katalog informacyjny książek dla dzieci, młodzieży, ludu, sfer szerszych, wychowawców i rodziców*. [Oprac.] Sekcja biblioteczna Towarzystwa im. Piotra Skargi Koła Krakowskiego. Kraków 1912.

mach wychowawczych⁸. Zasluga to miejscowego środowiska nauczycielskiego, które utworzyło Towarzystwo Pedagogiczne oraz podjęło trud przygotowania rodzimych, dostosowanych do miejscowych potrzeb, podręczników⁹. Kwestia szkolnych lektur młodzieży, tak dobranych, aby stanowiły skuteczne narzędzie wychowania, pojawiała się wielokrotnie w centrum uwagi tego środowiska. Feliks Kozubowski opracował obszerny katalog *Przewodnik w wyborze książek dla młodzieży szkolnej*, poprzedzony ogólnym wykładem zasad owocnej pracy wychowawczej dzięki lekturze¹⁰. Wiele uwagi sprawom szkolnych bibliotek i odpowiedniego doboru lektury poświęcił główny reformator programu nauczania w polskich elementarnych szkołach ludowych, autor cyklu podręczników – Jan Śliwka¹¹.

W szkołach austriackich Śląska Cieszyńskiego dzieło opracowania wykazu książek (przeznaczonych dla bibliotek szkolnych i lektury młodzieży), który stałby się podstawą ich właściwego doboru, podjął Anton Peter. Absolwent gimnazjum w Ołomuńcu, studiował filozofię na tamtejszym uniwersytecie oraz w Wiedniu. Karierę nauczycielską rozpoczął w gimnazjach Wiednia i Brünn, później został profesorem w Opawie¹². Sprawa lektur dla młodzieży szkolnej stała się przedmiotem jego zainteresowań zwłaszcza wówczas, gdy powołany został na stanowisko okręgowego inspektora oraz radcy szkolnego, a także przejął obowiązki dyrektora zakładów kształcenia nauczycielek w Opawie i Cieszynie. Działalność na niwie ochrony zabytków architektury (Peter był głównym konserwatorem w okręgu opawskim i cieszyńskim) zaowocowała wieloma dziełami z zakresu tzw. Heimatkunde Śląska Cieszyńskiego¹³ i – jak można zauważyć – wywarła

⁸ M. Fa z a n: *Polskie życie kulturalne na Śląsku Cieszyńskim w latach 1842/48–1920*. Wrocław–Warszawa [1922]; J. Król: *Szkolnictwo ewangelickie na Śląsku Cieszyńskim*. W: *Udział ewangelików śląskich w polskim życiu kulturalnym*. Red. T. Woj a k. Warszawa 1974.

⁹ E. Bu ł a w a: *Pierwsi szermierze ruchu narodowego na Śląsku Cieszyńskim*. Cieszyn 1997.

¹⁰ F. Kozubowski: *Przewodnik w wyborze książek dla młodzieży szkolnej*. (Rzecz dla nauczycieli ludowych). Cieszyn 1879; I d e m: *O wyborze książek dla dorastającej młodni (kilka słów dla rodziców, opiekunów i nauczycieli)*. Cieszyn.

¹¹ K. Kotuła: *Jan Śliwka, pionier szkolnictwa polskiego na Śląsku Cieszyńskim*. Warszawa 1933; E. Bu ł a w a: *Jan Śliwka (1823–1874)*. W: I d e m: *Pierwsi szermierze...*, s. 297.

¹² F. Hei d u k: *Oberschlesisches Literatur-Lexicon. Biographisch-Bibliographisches Handbuch*. T. 2. Berlin 1993, s. 191.

¹³ M.in. *Volkstümliches aus Oesterreichisch-Schlesien*. T. 1–3. Troppau [Opawa] 1865–1973; *Teschen, Ein historisch-topographisches Bild*. Cieszyn 1878; *Burgen und Schlösser im Herzogthum Schlesien*. Cieszyn 1879, 1894; *Heimatkunde des Herzogthums Schlesien*. Cieszyn 1880; *Geschichte der Stadt Teschen*. Cieszyn 1888, 1894.

wpływ na jego pisma pedagogiczne, w tym dotyczące czytelnictwa młodzieży.

Jako radcy i inspektorowi szkolnemu powierzono mu w roku 1879 przygotowanie referatu na konferencję pedagogów austriackich okręgu Śląska Cieszyńskiego wraz z krytycznym wykazem lektur do bibliotek szkolnych elementarnych szkół ludowych wiejskich i miejskich, spełniających przyjęte kryteria wychowawcze. Efektem tej pracy stała się opublikowana w roku 1879 w Cieszynie w drukarni Prochaskiego praca *Jugendlectüre und Volksschulbibliotheken*. Jej wersja, wygłoszona na krajowej konferencji nauczycieli, zamieszczona została również w *Zehneks Schulkalender für Oesterreichische Volksschullehrer*¹⁴. Efektem wieloletniej pracy autora nad krytyczną, adnotowaną bibliografią książek szkolnych, podejmowaną we współpracy z wydawcami, było m.in. powołanie stałej okręgowej Komisji szkolnej do spraw oceny książek dla młodzieży¹⁵, a także częstsze ukazywanie się artykułów na te tematy oraz recenzji w prasie pedagogicznej. Owocem jednak najpełniejszym stał się obszerny adnotowany wykaz zalecanych i nie zalecanych bibliotekom szkolnym książek dla młodzieży, opublikowany w Opawie w wydawnictwie Buchholz i Diebel w roku 1883¹⁶, przyjęty jako obowiązujący przez trzecią krajową konferencję nauczycieli austriackich okręgu cieszyńskiego. Jest to pozycja mało znana, a stanowiąca interesujący punkt odniesienia podobnych działań polskiego środowiska nauczycielskiego. We wstępie autor przedstawia najpierw wieloletnie dzieje swojej pracy nad recenzowaniem i wyborem – spośród całego bogactwa tytułów różnej wartości, zapożyczonych księgarń – właściwych tekstów przeznaczonych dla młodego czytelnika, a dalej wyklada przyjęte kryteria wartościowania i wymagania, jakie powinna spełniać książka dziecięca. Kryteria te znajdują konkretny wyraz w adnotacjach do tekstów wykazanych w załączonym spisie, obejmującym ponad 600 pozycji lektur poleconych oraz blisko 500 tytułów książek uznanych za niewłaściwe. Peter poddawał ocenie również uznanych i sławnych pisarzy dla dzieci i młodzieży, wychodząc z założenia, że talent i wysokie walory estetyczne dzieła, chwalone przez krytykę, nie są wystarczające. Pisarstwo dla młodej publiczności wymaga bowiem od autora także wiedzy i doświadczenia wychowawczego, swoistego taktu i stylu.

¹⁴Troppau [Opawa] 1880, Buchholz.

¹⁵Zob. A. Peter: *Vortrag, gehalten in der dritten schlesischen Landes-Lehrerconferenz*. In: *Verzeichnis von geeigneten und nicht geeigneten Jugendschriften für Volks- und Bürgerschulbibliotheken*. Troppau 1883.

¹⁶A. Peter: *Verzeichnis...*

Katalog Petera miał układ dwuczęściowy. Część pierwsza zawierała teksty ocenione jako wartościowe i bibliotekom szkolnym zalecane, część druga wykazywała książki uznane za szkodliwe. Lektury ułożone zgodnie z kryterium wieku odbiorcy: dla dzieci najmłodszych oraz dla średniego i starszego okresu szkolnego, a także w porządku działów: dla pierwszych były adaptowane Biblie i katechizmy, książki obrazkowe, powiastki moralne, śpiewniki, opowiadania o zwierzętach, zagadki; dla drugich repertuar był znacznie bogatszy, ułożony w następujące działy:

- bajki i baśnie,
- powiastki i przypowieści,
- zagadki, czyli teksty dla najmłodszych w tym przedziale wieku,
- opowiadania (w tej grupie także nowele i powieści),
- teksty o tematyce historycznej i biograficznej,
- geografia i podróże,
- przyroda i technologia.

W załączniku autor wykazał dzieła literackie, które dla młodzieży mogą stanowić wprowadzenie do niemieckiej literatury i poszerzać krąg tekstów przewidzianych w programie i podręcznikach. Najobszerniejszy jest dział beletrystyczny, książki popularnonaukowe stanowią nieco ponad 10% bibliografii, a gdyby włączyć tutaj także opowiadania o tematyce historycznej i biografii – 31%. Wynikało to zarówno z ducha ówczesnych koncepcji pedagogicznych przypisujących tekstom literackim ważne miejsce w procesie wychowania, jak też z przeznaczenia wykazu przede wszystkim do działów bibliotecznych gromadzących książki, by umożliwić uczniom swobodną, pozalekcyjną i uzupełniającą lekturę.

Głównym kryterium oceny była jakość wychowawcza dzieła wyrażona zarówno w jego przesłaniu – tematyce, jak i w tworzywie, warstwie językowo-stylistycznej i typograficznej. Lektura dla młodzieży ma, zdaniem autora, służyć przede wszystkim dojrzewaniu i wszechstronnemu rozwojowi kultury ducha, poszerzaniu horyzontów i zainteresowań rzeczywistością natury i kultury, narodowości i krajobrazu, przynosząc treść zgodną z ideałami dobra, prawdy i piękna, wzbogacając uczuciowość i postawy moralne – ma więc gruntować ideały, ukazywać obrazy życia, wzory dobrych obyczajów, osiągnięcia umysłu ludzkiego¹⁷. Hierarchia propagowanych treści była wyraźnie określona: święte i szlachetne uczucia do Boga i religii, do dworu panującego – cesarza i ojczyzny¹⁸ (w takiej kolejności), do rodziców i nauczycieli,

¹⁷ *Vortrag...*, s. 7.

¹⁸ W takiej kolejności. W austriackim systemie wychowawczym patriotyzm nierozłączny był z kultem rodziny panującej, która była jednym z symboli narodowej tożsa-

szacunek dla ideałów człowieczeństwa, cnoty i moralności. Każdej krytycznie wyselekcjonowanej grupie książek autor przypisywał określone cele wychowawcze i historyczne, ukazujące młodym czyny narodu, władców, wodzów i rycerzy, kształtujące narodową świadomość i pielęgnujące patriotyzm niczym opisy rodzimej przyrody.

Autor – znany ze swych pasji badania lokalnej historii i kultury – włączył wiele ludowych baśni, wybierając te, które prezentowały etyczną postawę bohatera, miały jasny i prosty tok opowieści. Cenił pradawnego ducha ludu: trzeźwy pogląd na świat, heroizm moralny, świeży humor, różnorodność przedstawień, idealny obraz świata i naiwną wyobraźnię, obrazy pracowitego i zacnego życia ludu. Wskazywał na znaczenie tej lektury w rozwijaniu wyobraźni młodych odbiorców i kształtowaniu pojęć moralnych, wyprzedzając o ponad 40 lat głośne konstatacje badań psychologicznych Charlotty Bühler¹⁹. Nie wszystkie jednak teksty z tej grupy spełniały przyjęte kryteria, autor odrzucił przede wszystkim te, które sprzeciwiały się dobrym obyczajom, ale i te, które przynosiły zbyt naiwny, sztuczny, bo „wygładzony” obraz świata lub też gubiły się w fantazjowaniu, oraz te, które miały nastrój nieprzyjazny, ponury czy treści zabobonne. W kolekcji tekstów ludowych ważne miejsce zajmowały różnorodne bajki i opowieści o zwierzętach – wyraz naiwnej i poetyckiej pierwotnej wyobraźni, w różnorodności i bogactwie jej indywidualnych i charakterystycznych cech wyrazu.

Opowiadania, powiastki, nowele i powieści obyczajowo-moralne – chętnie, zdaniem autora, czytane – za pomocą obrazów obyczajowości i prawdy etycznej ukazują ludzkie losy, pomagają młodym w kształtowaniu postaw i wyborów, hierarchii wartości, a przy tym rozwijają sferę emocjonalną.

Treści wychowawcze dzieła znajdowały się na pierwszym miejscu wśród kryteriów decydujących o wartości piśmiennictwa dla dzieci i młodzieży. Nie było to jednak kryterium wystarczające, podobnie jak wartość estetyczna. Ważnym kryterium była również odpowiednia forma językowo-stylistyczna, wywód jasny, logiczny i wyrazisty, wierny prawdzie dzieła, przystosowany do poziomu psychiczno-intelektualnego młodych oraz odpowiadający ich potrzebom oglądania świata i życia w tonacji jasnej i świeżej. Konieczny był przy tym dobry smak, unikanie trywialności i przesady. Ponadto każdą książkę autor oce-

mości. Zob. R. Hołda: „Najdostojniejszy z Habsburgów”. *Sylwetka cesarza Franciszka Józefa I w galicyjskich podręcznikach szkolnych z lat 1852–1917*. „Literatura Ludowa” 1996, nr 6, s. 55–65.

¹⁹ C. Bühler: *Das Märchen und das Phantasie des Kindes*. 1917.

niał pod względem poprawności jej warstwy materialnej – jakości papieru, kompozycji, opracowania typograficznego, jakości druku – nie wahając się odrzucać tych edycji, które oprócz tego spełniały wszystkie inne kryteria.

Równie obszernie wykladał autor we wstępie argumenty decydujące o uznaniu książki za niewłaściwą. Jako takie traktował przede wszystkim treści przeciwne cnocie, moralności, szlachetności ducha, religii i narodowości lub mogące wartości takie osłabić lub podważyć, nawet jednym obrazem. Usuwał dzieła, w których ujawniają się cele i postawy polityczne, ale także te, które mają tendencyjnie wyznaniowy charakter. Radził zrezygnować z dzieł nie wnoszących żadnych wartości, o których można powiedzieć jedynie to, że nie są szkodliwe. Nie polecał książek utrzymanych w stylu bezbarwnego, „suchego” wykładu, przynoszących jedynie zestawienia czy wyliczenia, tym samym nieprzyjaznych możliwościom dziecięcej recepcji. Przede wszystkim jednak surowy osąd recenzenta powodowały te teksty, w których znajdował „podburzające sytuacje”, ekstremalne i traumatyczne obrazy ludzkiego życia, a więc głód, choroby, śmierć, morderstwa i rabunki, okrucieństwo i zło.

Bogaty repertuar tekstów zalecanych to głównie teksty autorów niemieckojęzycznych – niemieckich i austriackich, w przeważającej mierze połowy XIX wieku, a więc niemal współczesnych. Niewiele wskazano dzieł europejskich, poza kilkoma tytułami (B. Fleuriot *Die kleine Herzogin* – tłumaczona z francuskiego; *Robinson Crusoe* w różnych wersjach i różnych autorów – Defoe, Campego). Do autorów reprezentowanych największą liczbą tekstów należą: Wilhelm Herchenbach, autor popularnych opowiadań „dla ludu i młodzieży”, Ferdinand Schmidt, Richard Baron, Gustav Nieritz i F. Conscience – autorzy dzieł historyczno-przygodowych o wyraźnym przesłaniu patriotycznym, Edward Ambach łączący podobną tematykę z wyraźną tendencją religijną, a zwłaszcza Franz Hoffmann, autor ogromnej liczby umoralniających powiastek obyczajowych, oraz Christoph Schmid, klasyk i główny przedstawiciel tego gatunku sprzed pół wieku, obecnie znacznie mniej popularny niż jego następca²⁰. Dział biografii zalecał obok kilku zaledwie opowieści o Krzysztofie Kolumbie, Abrahamie Lincolnie, Jamesie Watcie, George’u Washingtonie, Janie Gutenbergu oraz postaciach świata antycznego ponad 50 tytułów poświęconych dziejom domu panującego i jego pierwszorzędnym, ale i drugorzędnym przedstawicielom. Autorem blisko połowy (22 tytułów) był Johann Proschko.

²⁰ Reprezentowany był w spisie całą serią Jugenbibliothek, liczącą 173 pozycje, a ponadto kilkoma innymi tytułami.

Narodowo-patriotyczna tendencja wybranych tekstów dominowała również w dziale geograficznym i, w mniejszym stopniu, w przyrodniczym, gdzie autorem najchętniej polecanym był Hermann Wagner, twórcach licznych opisów natury i podróży.

Liczne dzieła tych samych autorów (Ambacha, Herchenbacha, Hoffmanna, Nieritza, Schmida) oraz teksty z obszernej wydanej we Wrocławiu serii Trewendts Jugendbibliothek znalazły się jednak na liście książek uznanych za szkodliwe. Każda pozycja opatrzona jest jednozdaniową recenzją, wskazującą na powód odrzucenia; zdarza się, że są to krótkie cytaty. Ich lektura ujawnia wyraźniej niż ogólne dywagacje wstępne kryteria wartościowania i mechanizmy szkolnej cenzury. Najczęściej kwestionowane są te teksty, w których występują „straszliwe historie kryminalne”, „przeróżające historie”, „obrzydliwe sceny”, obrazy łotrostwa, w tym także „łotrowskie figle”, brutalne traktowanie, przemoc, obrazy dręczenia zwierząt czy inne obrazy okrucieństwa i zła, w tym także brutalne czyny Indian, ale także złe charaktery lub pobłażliwość autora dla wad, np. kłamstwa, samobójstwo. Napiętnowane były wyzwiska (takie jak pies, osioł czy łajdak), albo też w ogóle barbarzyzmy czy brutalizmy, błędy językowo-stylistyczne²¹, „niegrzeczne rozmowy” bohaterów czy fragmenty wywołujące zdenierowanie, napięcie emocjonalne, „wzbudzające”. Wykluczone były obrazy z więzienia, domu schadzek, środowisk patologicznych, także wątki ukazujące prześladowanie Żydów (ale i teksty wywyższające tę narodowość), niewolnictwo i handel Murzynami, ale też zwycięstwo czarnych w walce z białymi, losy pasera, kłusownictwo, alkoholizm, intrygi i podstępne działania, kłamstwo.

Odrzucane były teksty mogące podważyć autorytet rodziny, szkoły i Kościoła oraz poczucie bezpieczeństwa dziecka – takie, w których występował zły ojciec czy macocha, konflikt między członkami rodziny lub między nauczycielem a ojcem ucznia, matactwa spadkowe, wątek kidnapingu, cierpienie porodu, nauczyciel popełniający zbrodnię lub rywalizujący o miłość kobiety, ojciec alkoholik lub defraudant, niewierny powołaniu ksiądz, niemiłosierni lub złośliwi zakonnicy, ale także te, w których ogólnie obrazowano błędy wychowawcze lub nieobyczajne zachowania, atakowano księży i Kościół, zarówno katolicki, jak i protestancki („podburzające obrazy inkwizycji”), stan nauczy-

²¹ Także polskie środowiska autorskie i wydawnicze na Śląsku przykładały dużą wagę do poprawności językowej publikacji. Zob. A. Kowalska: *Troska o poprawność językową książek wydawanych na Śląsku w drugiej połowie XIX wieku*. W: *Książka polska na Śląsku w drugiej połowie XIX wieku*. Red. M. Pawłowiczowa. Katowice 1992, s. 55–63.

cielski, wreszcie te, które pokazywały opuszczenie, brak nadziei, pesymistyczny obraz rzeczywistości. Niewskazane były ponadto „irytujące” lub „czarujące” fantazje.

Powodem zakwestionowania wielu dzieł były nader często „sceny miłosne”, czy w ogóle „historie miłosne” lub „sceny uwodzenia”. Już sam temat uznawano za niewłaściwy dla młodzieży, co nietrudno zrozumieć, gdy uwzględni się wielką drażliwość cenzury austriackiej na punkcie miłosnych epizodów w literaturze dla dorosłych (ofiara cenzury padali często najwybitniejsi twórcy, jak Goethe czy Schiller²²). W katalogu Antona Petera z tego powodu zakwestionowano dzieło cenionego wówczas pisarza dla młodzieży Gustawa Nieritza *Jacob und seine Söhne* („sceny kuszenia”) na motywach biblijnej opowieści o Józefie, ale przede wszystkim współczesne teksty obyczajowe, np. tego autora *Die Familie von Bernstein* (żona raduje się życiem, gdy jej mąż jest śmiertelnie chory) albo *Bauer und Fürst* (krytykowane za nadmierną czułościowość), czy też innego cenionego i niezmiernie płodnego pisarza Wilhelma Herchenbacha *Urwaldhaus* (tam żona opuszcza swojego małżonka). Prawdopodobnie z tej również przyczyny zakwestionowano biograficzne dzieło F. Hoffmanna poświęcone młodym latom Mozarta.

Po nieobyczajności i erotyzmie trzecim najczęstszym powodem niepomyślnego ocenzurowania książki były względy polityczne. Przedstawienie Austrii lub domu panującego w złym świetle, np. przypisanie całej winy za klęskę wojny siedmioletniej cesarzowej Marii Teresie, ukazanie charakterologicznych słabości cesarza, wodzów jako osobowości surowych, podejrzliwych lub chwiejnych, nękanymi wątpliwościami, tchórzliwych. W książkach przeznaczonych dla młodych odbiorców nie mogły się znaleźć antyaustriackie wycieczki, np. sceny klęski wojsk austriackich, wzięcia do niewoli cesarza lub pokonania całej grupy Austriaków i Węgrów przez dwóch Prusaków, nie mógł też pojawić się noszący austriacki mundur wiejski gbur (jak w powieści Herchenbacha *Von Stufe zu Stufe*). Dostało się nawet uznanemu Franzowi Hoffmannowi za scenę, w której cesarscy żołnierze rabują zdobyty Magdeburg niczym barbarzyńcy (*Aus eiserner Zeit*), i inne ukazujące w złym świetle austriackich grenadierów i oficerów. Pruski punkt widzenia, pruski duch – to często werbalizowane kryteria oceny negatywnej (z tego powodu odrzucono *Historię Niemiec* Friedricha Rohlrauscha i liczne dzieła Ferdinanda Schmidta występujące przeciw Habsburgom i Austrii w ogóle).

²²Zob. I. R á t h - V é g h: *Komedia książki*. Tłum. J. S n o p e k. Wrocław [i in.] 1994, s. 115 i nast.

Oprócz wymienionych w opiniach Petera powodów odrzucenia dzieła pojawiają się inne: określenie tekstu jako tylko dla dorosłych, niemożność jego zrozumienia przez młodzież, przeznaczenie dla ludu – druk straganowy, niskiej jakości, zawilość stylu.

Problem porównania polskich i austriackich czy pruskich kanonów dla młodzieży, ujawnienie różnic i podobieństw, a tym samym kryteriów uniwersalnych i partykularnych, decydujących o kształtowaniu szkolnych kanonów lektur, a więc i narodowych programów wychowawczo-edukacyjnych, wymaga obszerniejszej analizy. Już jednak ogólna obserwacja pozwala stwierdzić, że ówczesne kanony lekturowe, zarówno austriackie, jak i polskie, cieszyńskie i galicyjskie, ale także pruskie, których tutaj nie uwzględniono, miały charakter narodowy; ogromna większość tekstów to dzieła pisarzy rodzimych, głównie współczesnych, spełniających swym piśmiennictwem przede wszystkim zadania patriotyczne i wychowawcze. W wymienionych wcześniej przykładach polskich programów lektur repertuar ten tworzyli przede wszystkim tacy pisarze, jak Władysław Ludwik Anczyc, Władysław Bełza, Józef Chociszewski, Stanisław Jachowicz, Paulina Krakowowa, Izidor Poeche, Maria Julia Zaleska. Bardzo liczne były powiastki Juliusza Starkla, opowiadania historyczne Ludwika Tatomira, historyczne i religijne dziełka Edwarda Zorjana oraz wielu innych autorów pojedynczych tytułów²³. Ważna była tematyka – przede wszystkim moralna, historyczna i patriotyczna, religijna, a także edukacyjna z zakresu wiedzy o przyrodzie, oraz tendencja wychowawcza dzieła, stąd przeważająca liczba pisarzy drugorzędnych, wypełniających stawiane przed nimi zadania wychowawcze. Obiektywna konieczność powodowała, że znajdowały się tutaj, choć tylko w reprezentacji, dzieła poświęcone austriackiemu cesarstwu z powodu jubileuszu panowania²⁴. Ze światowej klasyki dzieci mogły poznać, poza dziełami omawianymi na lekcjach, jedynie baśnie Andersena, *Robinsona Crusoe* Daniela Defoe i *Robinsona szwajcarskiego* P.J. Stahla, *Przygody Guliwera* Jonathana Swifta, *Serce* Edmunda de Amicisa, *Ducha puszczy* Roberta Birda, *Malego lorda* Francesa Burnetta, wybór tekstów Johanna Wolfganga Goethego, Fridricha Schillera i Gotholda Lessinga oraz Williama Shakespeare’a, liczne przygodowe powieści Friedri-

²³ Spis książek i podręczników poleconych przez władze szkolne do bibliotek szkolnych i na nagrody. W: M. Frąckiewicz: *Spis przedmiotów...*, s. 269–280; *Książki do biblioteki uczniów...*, s. 429–430.

²⁴ W omawianym wykazie był to przekład z niemieckiego tekstu Leona Smolle *Czterdzieści lat panowania cesarza Franciszka Józefa I* (Lwów 1888) oraz Alberta Zippera *Cesarz i król Franciszek Józef I. Dzieje jego żywota i rządów* (Złoczów 1888).

cha Gerstäckera, Maynego Reida i Julisza Verne'a oraz liczne teksty Franza Hoffmanna i mniej liczne Christopha Schmida, które miały wiele miejsc wspólnych z propozycjami austriackimi. Ten uniwersalny repertuar był i tak znacznie bogatszy niż dopuszczony przez austriackiego inspektora szkolnego.

W polskich propozycjach czytelniczych dla młodzieży Galicji i Śląska Cieszyńskiego brak niemal – w przeciwieństwie do wskazań Antona Petera – tekstów oryginalnego rodowodu ludowego (polecano natomiast pisma ludowe „Dzwonek”, „Włóścianin”), choć były opowiadania oparte na motywach ludowych. Ich obecność w repertuarze austriackim mogła być spowodowana osobistymi zainteresowaniami autora tematyką *heimatkunde*²⁵, zdawały się jej sprzyjać również lokalne cieszyńskie i śląskie ramy zastosowania. W polskim repertuarze galicyjskim, ale także Śląska Cieszyńskiego²⁶, teksty ludowe jako z natury partykularne i lokalne nie spełniały pierwszorzędного zadania wychowawczego, jakim było w warunkach zaboru uświadamianie narodowej jedności, ponadlokalnej i ponaddzielnicowej więzi polskiego społeczeństwa. Prawdopodobnie z tych samych powodów – estetycznej tandety – występowało później zdecydowanie przeciwko literaturze brukowej, obecnej w czytelnictwie młodzieży²⁷.

Mimo tych różnic niemal identyczne były wychowawcze kryteria wartościowania – usuwano teksty wzbudzające jakiegokolwiek wątpliwości pod względem poprawności moralnej, obyczajowej, religijnej i patriotycznej: „Złą jest dla młodzieży książka, gdy burzy jego umysł, niszczy duszę, psuje serce, gdy przeciw moralności jej treść się zwraca, gdy burzę społeczną sieje, uczy nienawiści, budzi i podnieca zmysłowość, kazi ducha narodowego i język ojczysty, gdy uczy tego, co powszechna etyka zowie złem i brzydkim. Dobrą jest książka, gdy przeciwne tamtym wadom cnoty posiada, gdy uszlachetnia człowieka, uprawia jego ducha, czyli podnosi jego kulturę. Książka dobra umoralnia, podnosi ducha, narodowego, rozwija zdolności nasze, uczy wiedzy”²⁸. Te słowa Jana Magiera, przewodzącego komisji oceniającej książki dla gimnazjów galicyjskich, pisane 20 lat później, wydają się niemal dosłownym powtórzeniem wskazówek Antona Petera dla szkół austriackich Śląska Cieszyńskiego. Także Kozubowski i nauczyciele galicyj-

²⁵ Peter zbierał i opracowywał miejscowy folklor. W roku 1865 wydał w Opawie nakładem własnym w drukarni A. Riedela *Volkstümliches aus Oesterreichisch-Schlesien*. [Teil] I: *Kinderlieder und Kinderspiele, Volkslieder und Volksschauspiele, Sprichworte*.

²⁶ Zob. wymienione wcześniej opracowania Feliksa Kozubowskiego.

²⁷ *Książki dla młodzieży*. „Muzeum” 1913, T. 2, s. 98.

²⁸ J. Magiera: *W sprawie ocen książek dla młodzieży*. „Muzeum” 1913, T. 2, s. 98.

szy – „oceniciele książek”, jak ich określano – puryfikowali teksty z miłosnych, a tym bardziej erotycznych epizodów. Jak donosiło z przekazem „Muzeum” w roku 1893, komisje oceniające usuwały gdzieś z bibliotek szkolnych... *Pana Tadeusza* (za „scenę z kluczykiem”, *Nie-Boską komedię*, *Sienkiewiczowski Potop* („z powodu toastu Zagłoby”), „a w wielu [szkołach – I.S.] prawie wszystkie powieści Kraszewskiego i Korzeniowskiego”²⁹. W odrębnym oficjalnym rozporządzeniu kwestionowano te książki, które z powodu „niewłaściwego uposażenia typograficznego” są szkodliwe dla wzroku³⁰. W obliczu zapoczątkowanych wojną przemian obok tych samych wymagań dobitniej już wyrażano narodowe i patriotyczne potrzeby: „Ponieważ uznanie praw poszczególnych narodowości należy do zasadniczych podstaw prawnych państwa, do którego należymy, przeto bynajmniej nie można wykluczać z bibliotek dzieł dobrych, traktujących o miłości ściślejszej ojczyzny i narodowości, do której zalicza się młodzież”³¹.

²⁹ M. Maciszewski: *Zbiory naukowe*. „Muzeum” 1893, s. 390.

³⁰ Rozporządzenie Rady szkolnej Krajowej z dnia 28 grudnia [...] na mocy rozporządzenia MWiO z 27 listopada 1887.

³¹ *Okólnik Rady Szkolnej Krajowej do Dyrekcji seminariów nauczycielskich [...], c.k. Rad szkolnych okręgowych oraz Dyrekcji i Zarządów szkół ludowych pospolitych i wydziałowych, w sprawie bibliotek szkolnych i okręgowych*. „Muzeum” 1915, s. 229–230.